

УДК 343

Ковальова Т.І.

THE ORIGINS AND GENESIS OF THE LAW ON CRIMINAL LIABILITY IN SPACE (THIRD–SIXTH PERIODS OF THE DEVELOPMENT OF SOCIETY AND THE STATE)

Т.І. Ковальова

*здобувач кафедри кримінального права,
кримінології та кримінального процесуального права
ВНЗ «Національна академія управління»*

ВИТОКИ ТА ГЕНЕЗА ЗАКОНУ ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У ПРОСТОРІ (ТРЕТІЙ–ШОСТИЙ ПЕРІОДИ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА І ДЕРЖАВНОСТІ)

Постановка проблеми. Питання, що стосуються витоків та історії розвитку закону про кримінальну відповідальність у просторі має істотне значення для розуміння природи норм, які охоплюють цю проблему, а також для теорії кримінального права і правозастосовної практики.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. З Дослідженням цієї проблеми в різні часи займалося багато науковців, зокрема, Я.М. Брайнін, Н.Д. Дурманов, А.А. Тіллі, А.І. Бойцов, А.І. Іль'їна, Є.В. Благов, М.Г. Решняк, О.М. Ігнатов, С.Г. Келіна, В.К. Матвійчук, Гальмут Фрістер, А.Г. Князев, Р.Р. Хаснутдінов, С.С. Нестеренко, В.Я. Тацій, В.О. Навроцький та ін.. Проте до цього часу це питання не знайшло свого належного вирішення.

Мета статті полягає у з'ясуванні витоків та генези закону про кримінальну відповідальність у просторі.

Основні результати дослідження. Перед тим, як розпочати дослідження, задекларованої нами проблеми, звернемося до етимології понять, що використовуються у назві статті. Зазначена нами така послідовність викладення проблеми сприятиме уникненню різночитання термінів, які зазначені в найменуванні роботи: цим буде попереджено хибний напрямок дослідження, а також дублювань питань, що нами з'ясовуються. Такими термінами є: «витоки», «генеза» та «сучасний стан проблеми». Їх тлумачення, у деякій мірі, можна знайти у «Словаре руського языка» С.І Ожегова. Скажімо, таке поняття як «витоки», означає початок, першоджерело чого-небудь [1, с.209]. Великий тлумачний словник української мови трактує термін «початок», як: «...Перший момент (перші моменти) вияву якої-небудь дії, явища, процесу; прот. кінець. 3. Те, з чого починається твір, фільм, спектакль і т.ін. 4. Зародок, першоджере-

ло чого-небудь... 5. Основа, першоелемент чого-небудь» [2, с.1096]. Цей же словник термін «першоджерело» пояснює, як «...2. Те, що дає початок чому-небудь, є основою чогось...» [2, с.940]. Українсько-російський словник термін «початок» трактує так: «...начало; лит. зачин... першопричина, зародження... исток... в самом начале... первоначально...» [3, с.617]. Російсько-український словник термін «исток» тлумачить наступним чином «1. (Действие) витік, -току, вихід, -ходу; ср. истекать; 2. ...начало реки, ручья, початок; -тку, витік... 3. Перек. джерело, початок; у истоков цивилизации; коло (біля) джерел (початків) цивілізації; -ки первобытной культуры» [4, с.50].

Таким чином, таке поняття, як «витоки» означає початок, перше джерело, перший момент вияву якої-небудь дії, явища тощо. Це тлумачення слід віднести на проблему, яку ми з'ясуємо, і тоді обсяг дослідження буде охоплювати початок дії закону про кримінальну відповідальність у просторі.

Друге поняття «генеза», трактується як «...становлення ...розвиток» [5, с.421]. Натомість поняття «сучасний стан» можна з'ясувати за допомогою двох термінів: «сучасний», «стан». «Сучасний» – означає теперішній, який належить до нинішнього часу (теперішній стан науки) [1, с.605], а «стан» – це положення, в якому хто-небудь або що-небудь знаходиться [1, с.613].

Отже, маючи витоки, історію розвитку закону про кримінальну відповідальність у просторі – достатньо чіткі контури дослідження можна досліджувати задекларовану у назві статті проблему.

Кримінальне законодавство про дію кримінального закону в просторі має глибоке історичне коріння (витоки). Їх можна з'ясувати тільки в аспекті тих відносин, які склалися. Ми схиляємось в цьому сенсі до періодизації, запропонованої істориками та юристами, а саме: про існування шести (загальнолюдських), різних за часом періодів силою впливу людей на економічні, державотворчі та правові процеси, а для нашої країни – восьми (для кримінально-правових проблем із зазначеної сфери – шести періодів) [6, с.45; 7, с.1-136; 8, с.112]. Разом з тим слід погодитися, що питання про періодизацію розвитку кримінального законодавства, права (у нашому випадку закону про кримінальну відповідальність у просторі на теренах України) не має фундаментальних розробок. Це зумовлено тим, що: 1) ці питання розглядали відособлено від історичного розвитку суспільства; 2) Україна йшла найскладнішими історичними кроками до самостійності, суверенітету, державності, а отже й до становлення закону про кримінальну відповідальність у просторі. Про це слушно зазначав проф. В.К. Гришук, щодо історії української кримінально-правової науки та законодавства, а ми відзначили – і становлення закону про кримінальну відповідальність у просторі [9, с.158].

Спираючись на викладене, спробуємо проаналізувати витоки, генезу та сучасний стан законодавства стосовно дії закону про кримінальну відповідальність у просторі на теренах нашої держави. Отже, наше завдання полягає в тому щоб з історичної і кримінально-правової точок зору проаналізувати найбільш суттєві і якісні характеристики розвитку положень кримінального законодавства і права стосовно дії закону про кримінальну відповідальність у просторі.

Враховуючи відносно обмежений обсяг роботи ми лише пошлемося на періодизацію, яка має місце в історичних і юридичних джерелах та яка, на наш погляд, є найбільш сприятливою. Так, 20 – 30 тис. років тому (перший період – первіснообщинний лад), як свідчить дослідження тут не йшлося про такий інститут кримінального права, як дія закону про кримінальну відповідальність у просторі [6, с.50-52; 7, с.1-136; 8, с.112; 9, с.8], оскільки й кримінального законодавства на теренах нашої держави в той час не існувало до X століття. У другий період (часи родового ладу) до створення держави майже не збереглося писемних джерел, які висвітлювали б питання кримінального законодавства (в тому числі й інституту дії закону про кримінальну відповідальність у просторі) [10, с.13-22; 11, с.160; 8, с.37-68]. Проте враховуючи те, що у той час діяв звичай, згідно з яким «...той хто має справу проти другого, кличе на суд короля (наше твердження – старійшину роду) і перед ним сперечається; король скаже свій присуд, виконають те, що він скаже. Коли обидві сторони невдоволені королівським присудом, то за його наказом мусять остаточне рішення зробити зброєю; чий меч гостріший той і має верх» [8, с.37-68]. Тому зважаючи на цей факт, можна констатувати, що такі правопорушення (подібні до кримінальних) вирішувалися за допомогою звичаю і в такому ж порядку, хоча такого інституту кримінального права, як дія закону про кримінальну відповідальність у просторі ще не існувало, оскільки відсутні відомості про кримінальне законодавство на той час (існувала система норм усного звичаєвого права). Третій період охоплював X – XIV ст.ст. (він мав назву під управлінням князів), а для кримінально-правової охорони відносин на теренах нашої держави – це був перший період [6, с.28-30; 7, с.80; 8, с.114; 9, с.9-14]. Незважаючи на брак джерел у досліджуваній сфері (інститут дії закону про кримінальну відповідальність у просторі все ж таки ми знаходимо), це стало можливим, вивчаючи в історичному плані договори, закони та інші правові акти, що відійшли в минуле. Таке законодавство доцільно, на наш погляд, вивчати за хронологічним принципом згідно з періодизацією, що прийнята в сучасній історико-правовій науці.

Вивчення існуючих писаних джерел свідчить, що витокami формування системи норм, що встановлюють межі дії вітчизняного кримінального права (дію закону про кримінальну відповідальність у просторі) містилися в перших правових джерелах Стародавньої України – Русі. У цей час (язичницьких вірувань на теренах нашої держави) розвиток відносин Стародавньої Русі з іншими країнами Європи (де існували християнські вірування) серйозним чином вплинуло на існуюче у східних слов'ян звичаєве право, обумовило необхідність узгодження його з нормами зарубіжного законодавства. Внаслідок цього з деякими державами були укладені договори: в 907 та 911 рр. Олегом, в 945р. Ігорем, 972 р. Святославом [12, с.11-38]. Так, в ст. 4 Договору Олега з Візантією 911 р. про кримінальну відповідальність за вбивство передбачалось: «Если кто-либо убьет (кого-либо) – русича, христианина или христианин русича – пусть умрет на месте совершения убийства» [12, с.11]. Договір Ігоря з Візантією дещо по іншому розглядав питання про кримінальну відповідальність злочинця за вчинене вбивство, а саме заборонялася розправа на місці,

проте злочинця карали за нормами місця вчинення злочину (поряд з тілесними покараннями встановлювалися майнові санкції у вигляді виплати сріблом) [13, с.91-92]. Укладення цих договорів дозволило, в певній мірі, зняти низку протиріч, які виникли між вітчизняним та іноземним правом. [14, с.42]. Їх цінність стосовно інституту дії закону про кримінальну відповідальність у просторі, є в тому, що вони у певній мірі визначали правове положення іноземців на території Київської Русі і становище русичів за межами своєї території та, відповідно, мали статус внутрішнього діючого права [13, с.92]. Крім того, слід погодитися з думкою, яка існує в юридичній літературі, що укладення зазначених вище договорів дозволило зняти низку колізій між вітчизняним та іноземним правом через застосування наступних правил, що усували існуючу конкуренцію норм: 1) там, де відносини між русичем та іноземцем не були визначені договорами, іноземець за злочини, вчинені ним на землях Русі, підлягав суду за вітчизняними законами; 2) там, де взаємні відносини були визначені договорами, то цими ж договорами за можливістю встановлювалась одностороння відповідальність: «...тако, тесть такая же, как немцу в Руси» (Договор Новгороду с Готским берегом и немецкими городами 1189-1199) [17, с.125; 14, с.42-43; 11, с.792].

До цього ж періоду відносяться і перші витоки про видачу злочинця. Зокрема, в Договорі Олега з Візантією 911 р., передбачалося, що втікачі (беглые) із Русі, спіймані в Греції, підлягали поверненню до Русі і, навпаки, грек, який втік до Київської Русі, підлягав поверненню назад [12, с.13-14].

Слід погодитись з думкою, яка є в юридичних джерелах, що для ранніх етапів людської історії (в тому числі і на теренах нашої держави) було властиве існування нерозвинутих міжнародних відносин, які охоплювали в основному невеликі регіони, але не можна погодитися, що міжнародні зв'язки реально не існували, у тому числі й з питань екстрадиції [18, с.350]. З подальшим історичним розвитком співробітництва держав відбувається зміна характеру та змісту інституту видачі (вони значною мірою пов'язані зі змінами інституту притулку) [19, с.5]. Можна погодитися з тим, що видача, зазвичай в цей період була винятком, а правилом було надання притулку [18, с.351].

У Договорі Новгороду з Готським берегом і німецькими містами 1189–1199 рр. винні особи каралися за нормами Договору, за вбивство посла, за штовхання і розривання одягу на потерпілому тощо [7, с.125]. Тут, в певній мірі, можна говорити, про зачатки витоків дипломатичного імунітету стосовно посла, тобто його захисту.

Твердження, що існує в юридичній літературі, що таке правове вирішення проблеми пояснювалося: 1) з однієї сторони безроздільним правом князя вершити суд відповідно згідно своїм вказівникам; 2) з іншої сторони гарантувало реальне покарання винного [15, с.56], є на наш погляд, дещо поверховим. Наше застереження знайшло підтвердження в існуючих публікаціях, зокрема, М.Г. Мельникова [16, с.12], Р.Р. Хаснутдинова [14, с.43], які на підставі дослідження приходять до висновку, що в кінці X ст. (988р.) стосунки з Візантією привели до прийняття християнства на Русі, що зумовило зміни у всіх сферах суспільного життя, в тому числі і правової (правила поведінки, закріплені в

звичаях, стали суперечити багатьом положенням християнської моралі та деяким приписам грецького права) [14, с.43; 16, с.12]. Ці правові положення зіграли значну роль також у створенні законодавства на теренах нашої держави – Руської Правди, яка представляла собою низку збірників, укладених з князівських статутів, звичаєвого права і частково з візантійських джерел [13, с.91-92].

На підставі викладеного вище можна стверджувати, що закріплення принципу землі (місце вчинення злочину) на теренах нашої держави був зумовлений наступними причинами: 1) прийняттям християнства в Київській Русі, що сприяло зближенню права Київської Русі з приписами грецького права; 2) пожвавленням міжнародного співробітництва з сусідніми державами; 3) посиленням влади князів; 4) необхідності мати правові важелі стосовно іноземців в середині держави та можливості і гарантії реалізації покарання винної особи (як іноземця так і русича).

Таким чином можна стверджувати, що договори князів з сусідніми державами про закріплення в них принципу землі, згідно якого кримінальна відповідальність за злочини встановлювалась і наступала за нормами місця вчинення злочину [15, с.56]. Крім того, кримінальна відповідальність за злочини, за законами місця вчинення злочину відбувалась і у відповідності з «Русской Правдой Ярослава Мудрого» [15, с.56].

Тривалі війни Київської Русі з Кримським ханством призвели до накопичення великої кількості полонених з обох боків, що стало причиною того, що за Договором 1473 р. між Руссю і Ханством було досягнуто домовленості про передачу полонених без викупу [15, с.57]. Це також призвело до витоків (зачатків) права притулку.

Маючи витoki дії закону про кримінальну відповідальність у просторі, видачу злочинця (екстрадицію), захисту послів (дипломатичного імунітету), права притулку, простежимо їх розвиток. У цьому сенсі важливо звернути увагу на те, що в подальшому кримінальне право (стосовно предмета нашого дослідження) розвивалося шляхом видання окремих нормативних актів (Новгородська, Псковська, Двінська судні грамоти), дія яких поширювалась тільки на окремі місцевості, але не на терени нашої держави. У цей час в Україні-Русі діяла «Руська правда».

Підсумовуючи дослідження третього періоду розвитку суспільства на теренах України і першого періоду розвитку нашої держави можна констатувати, що питання дії закону про кримінальну відповідальність у просторі (принцип відповідальності за місцем вчинення злочину – землі), видачу злочинця (екстрадиція), дипломатичного імунітету (захисту послів), питання притулку виникли саме в цей період.

Четвертий період (XIVст. і до початку XVIII ст.) в історії має назву «Козацька ера», а для дії закону про кримінальну відповідальність у просторі – це другий період [20, с.34]. Для усвідомлення дії закону про кримінальну відповідальність у просторі, екстрадиції (видачі злочинця), положень дипломатичного імунітету, питання притулку в зазначений період важливо знати, які джерела права в зазначений історичний період діяли на теренах нашої держави. Дослідження законодавчих та історичних джерел дає змогу виокре-

мити ті нормативні акти, які не діяли на території нашої держави. До них належать: Судебник 1447р [21, с.1-520], Судебник 1550 р. (проте норми, що мають відношення до предмета нашого дослідження, були включені в Судебник 1550 р., злочини каралися за нормами місця вчинення злочину, передбачалась передача полонених, в тому числі шляхом їх викупу) [21, с.1-520], Акти місцевого управління, «Стоглав» [21, с.1-520], Акти Земських зборів [22, с.1-512], Законодавство про правовий статус населення, Законодавство про державний лад [23, с.1-313].

Слід звернути увагу на те, що джерелом права на теренах нашої держави в цей час були звичаї, коли вони санкціонувалися державою [24, с.7]. Так, наприклад, Литовський статут 1529 р. прямо зобов'язував суди вирішувати справи поряд з писаним правом і на підставі звичаю у разі відсутності писаного права керуватися звичаєм [25, с.40]. Таке ж рішення знайшло відображення і в третій редакції Литовського статуту 1588 р. [26, с.235]. У контексті зазначеного вище у Артикулі 3 розділу VII Литовського статуту 1529 р. зазначається «Якби насильник убив кого-небудь, утік із держави, як мають стягатися платежі з його маєтку. Також якби насильник убив кого, утік із країни, то з його маєтку мають бути стягнені головщина, нанесені збитки і вказаний вище штраф господарю. І якби маєток стільки не коштував, то такий маєток. Вбивцю має бути вигнано з країни; і якби він потім повернувся і хтось його вбив, то за це той, хто вбив не повинен платити головщину» [25, с.150]. Тут прослідковується також принцип землі стосовно дії закону в просторі. Крім того, згідно Артикула 17 розділу III Литовського статуту 1566 року зазначається, що «Усі, у цьому панстві нашому, Великому князівстві Литовському єдиним правом судимі бути мають. Уставуємо теж, і вічно і неодмінно мати хочемо, аби всі піддані наші всіх духовних і світських, панів хоруговних і шляхти, аж до нижчого стану, єдиним цим правом від нас даним буди судимі; і всякі справи, починаючи від поштивості, життя, достоїнств, майна, маєтків, всяких справ земельних, рухомих і нерухомих, аж до найменшої справи, і не іншим правом, але цим статутом від нас даним, мають бути судимі. Також і чужоземці і заграничники Великого князівства приїжджі і яким іншим чином прибулі люди, тим же правом мають бути судимі і на таких врядах, де злочин здійснять» [27, с.102]. Зазначені положення, які стосуються дії закону про кримінальну відповідальність у просторі за принципом землі знайшли своє місце і в Литовському статуті 1588 року [28, с.74]. Проте і в цей час діяли приписи Руської правди стосовно дії закону про кримінальну відповідальність у просторі поряд з Литовськими статутами.

Слід звернути увагу на те, що розвиток державності і законодавства потребували удосконалення законодавства, в тому числі і кримінального, яке стосувалося дії закону про кримінальну відповідальність у просторі. На теренах Росії у цей час продовжують розвиватися норми, пов'язані з видачею особи. Першою спеціальною угодою, присвяченою видачі злочинця на теренах Московії являлась Договірна запись Росії зі Швецією 1649 р. (згідно цій угоді дві держави приймали на себе зобов'язання про видачу всіх хто був утікачем і про відмову підмовляти до вчинення втечі і сприяння такій) [29, с.102].

Важливо акцентувати увагу на тому, що цією угодою і послідуочими договорами Росії зі Швецією закріплювалися питання більш широкого змісту, ніж просто видача злочинця. Ці документи передбачали зобов'язання про видачу не тільки злочинців, але й будь-яких осіб, які не санкціоновано здійснювали переміщення з території однієї держави на землі іншої (для Росії XVII – початок XIX ст. характерними були угоди з сусідніми державами про видачу злочинця, в яких закріплювалися зобов'язання видавати один одному будь-яких утікачів: військових, політичних, неблагонадійних тощо). У цей час (в 1649р.) було прийнято Уложення, в якому також були кодифіковані кримінально-правові норми [29, с.76-275].

Ці угоди і Уложення 1649 р. в зазначений нами період не мали поширення на терени нашої держави. Проте в подальшому все таки отримали поширення на територію України. Тому ми проаналізуємо правові приписи, що стосуються предмета нашого дослідження стосовно цього Уложення. Так, Уложення 1649р. передбачало, що Російські піддані, а також іноземці за злочини вчинені на російській території або проти росіянина, підлягали засудженню (відповідальності) за російським законодавством [29, с.86-88; 263-264]. Громадяни іноземної держави у московській державі не володіли імунітетом від місцевого законодавства [29, с.102]. За змістом цього Уложення кримінальній відповідальності підлягали росіяни за вчинення державних злочинів за межами Росії (ці правові приписи обумовили формування витоків персонального принципу дії закону про кримінальну відповідальність у просторі) [29, с.86].

За часів Івана Мазепи чинність Руської Правди та Литовського статуту 1588р. стосовно дії закону про кримінальну відповідальність у просторі продовжували діяти на території України, хоча все більше, особливо після Полтавської трагедії, на наш простір поширилася дія царського законодавства [30, с.157-177]. Царське законодавство та судова практика, як показує досвід договірних статей, установили верховенство царської влади. І хоча загальна система російського права в той час на Україну не поширювалася, разом із тим, на початку XVIII ст. в умовах перетворення Росії в абсолютну монархію, влада гетьмана була обмежена царською владою. Ці відомості підтверджують, що розширився вплив загальноімперських законодавчих актів. Відносини почали регулюватися і охоронятися російським законодавством. Норми звичаєвого права втратили силу. Тобто почало діяти царське законодавство: регламенти, статuti, установлення, положення, зведення, накази, інструкції, маніфести. Крім того, діяли акти церковного права. На території Галичини і Буковини в 1768р. діяв Кримінальний кодекс Австрії (в 1764 і 1803 рр. також були і інші кримінальні кодекси Австрії). Відомо, що на території Закарпаття діяло поточне королівське законодавство «Урбаріум» (1741 р.), а в міських судах ще й «Трибаріум» (трикнижжя). Ці останні нормативно-правові акти мають свою специфіку і претендують на окреме самостійне дослідження.

П'ятий період (XVIII ст. початок XIX ст.) дістав назву «Під імператорською владою» (для дії закону про кримінальну відповідальність це був третій період). У цей період (1715р.) був прийнятий й Воїнський статут (Артикул воїнський), який ґрунтувався на шведських артикулах Густава Адольфа [31,

с.314-392]. У преамбулі до цього статуту визначалося, що він застосовується до всіх військовослужбовців як підданих Росії, так і громадян іноземної держави, які знаходилися на службі уряду, а також і на цивільних осіб [31, с.327]. Слід зазначити, що особливо суворій відповідальності підлягали особи за вчинення злочинів проти державних інтересів, проти послів і представників ворожих військ [31, с.332]. У період центральної феодальної роздробленості мало місце положення, згідно якому місця, що були зайняті послами представниками інших держав, знаходилися поза юрисдикцією держави такого представництва. Це означало, що територія (ділянка землі, що займалася посольством), продовжувала залишатися під юрисдикцією сторони яка направляла посла. Саме таке розуміння дії закону про кримінальну відповідальність у просторі – його аспекту екстериторіальності було на той час (територія, приміщення дипломатичних представництв, земельні ділянки не входили в просторову сферу держави, яка є приймаючою стороною, а відносилися до території держави акредитації) [32, с.6].

Слід звернути увагу, що в Генеральному трактаті між Росією і Китаєм від 14 червня 1728 р. «О вечном между обеими Империями мире, об утверждении границ, о неудержании перебежчиков: об оставлении Удинских границ по прежнему и о свободной торговле» [33, с.20-24], про поділ південних кордонів двох імперій йшлося про видачу злочинців «Ныне по установлению обеих Государств границ не надлежит с одной стороны ни с другой удерживать перебежчиков...» [33, с.21]. Крім того, зазначалось, що «Впредь ежели кто из подданных обеих государств перебежит, казнен да будет в том месте, где поймается. Если оружейные перейдут за границу, учения грабежа и убийства также смертию имеют быть казнены» [33, с.22]. Тут фактично йдеться про відповідальність за місцем вчинення злочину (територіальний принцип).

Активний вплив на кримінальне законодавство на теренах нашої держави мало законодавство західної традиції права з її пріоритетним становищем особи, що послужило однією з причин подальшого розвитку кримінального права, прийняття в ХІХ ст. низки законодавчих актів, які регламентували також територіальну та екстериторіальну дію кримінального закону. Так, в цей час діюче кримінальне законодавство Російської імперії почало поділятися на закони загальні і особливі, за місцем або за особами (друга половина ХІХ ст.). До загальних законів відносилося Уложення про покарання кримінальні і виправні 1845 р. [34, с.160-360] і Статут про покарання, що накладаються мировими судьями 1864 р. [35, с.401-414]. Натомість до особливих законів відносилися: 1) Воїнський статут про покарання 1875 р. [36, с.62]; 2) Статут про осіб, що утримуються під вартою і Статут про ссильних [36, с.62].

Важливе місце серед вказаних нормативно-правових актів займало Уложення про покарання кримінальні і виправні 1845 р.. У розділі першому, який містить норми Загальної частини кримінального права питанням, що регламентують дію закону про кримінальну відповідальність у просторі присвячена глава V. При його формулюванні були використані не тільки розробки вітчизняних вчених але й зарубіжний досвід. У ній регламентувалися правила про кримінальну відповідальність російських підданих, а також іноземців, які

вчинили злочини як на території Російської держави, так і в межах іншої держави. Слід зазначити, що цим нормативно-правовим актом встановлювалися всі правила дії закону про кримінальну відповідальність у просторі. Так, у відповідності зі статтями 173; 175; 176 цього Уложення відповідальність для російських підданих і іноземців за злочини вчинені на території Царської імперії, наступала у відповідності з територіальним принципом за нормами цього Уложення [34, с.209-210], а також діяло правило екстериторіальності у відношенні осіб, що належали до звичайних або надзвичайних посольств і місії іноземних держав [34, с.210]. Крім того, в цьому Уложенні закріплювався й персональний або національний принцип дії закону про кримінальну відповідальність у просторі [34, с.210]. Тут йдеться про те, що в цьому Уложенні в певній мірі закріплювалися основи реального та універсального принципів дії кримінально-правових норм у просторі. Важливо звернути увагу на те, що останні принципи дії закону про кримінальну відповідальність у просторі, отримали втілення в Уложенні у світлі ідеології створення системи норм найбільшого захисту інтересів Російської імперії зовні [34, с.210]. Зокрема, зазначалось, що «російські піддані, які знаходились за межами держави, і там або перед відбуттям за кордон, вчинили злочини проти прав Державної Влади своєї вітчизни або цілісності, безпеки або благополуччя Росії, або ж на порушення прав одного або декількох із співвітчизників своїх, підлягають під дію цього Уложення» [34, с.210].

Згідно ст.180 Уложення встановлювалося, що «якщо російський підданий, що вчинив злочин в якій-небудь іноземній державі, або ж проти прав одного або декількох підданих такого ... буде тим урядом переданим в Росію, або ж, при добровільному поверненні його до вітчизни, на нього надійдуть скарги, то він підлягає суду на підставі постанов цього Уложення. Тільки у випадках, коли б за законами того краю, де вчинено злочин, він мав би підлягати покаранню меншому, проти визначеного Уложенням, покарання його за сорозмірністю з тим пом'якшується» [34, с.210]. Акцентуємо увагу на тому, що в цьому Уложенні закріплювався і принцип захисту (реальний принцип дії закону України про кримінальну відповідальність у просторі), це стосується того випадку, коли іноземці вчиняли злочини проти Російської імперії за її межами, то на них поширювалася дія цього Уложення (ст. 178 Уложення) [34, с.210]. У цей же період чинним був Статут кримінального судочинства. У відповідності зі ст. 227 цього Статуту військовополонені за злочини, вчинені ними після звернення їх до відомства цивільного начальства, судяться кримінальним судом цивільного відомства [37, с.142]. У статті 228 зазначеного Статуту, передбачається, що іноземці за злочини вчинені в Росії підпорядковуються загальним правилам підсудності, якщо не постановлено виключення із цих правил в трактаті з тією іноземною державою підданими якої є обвинувачені [37, с.142]. Крім того, зазначається, що справи про злочини осіб, що належать посольствам і місіям іноземних держав, порушуються не інакше, як по відповідним дипломатичним відносинам з безпосереднім начальством звинувачених (ст. 229 Статуту) [37, с.142]. У той же час справи про злочини осіб, що знаходяться в обслуговуванні (на роботі у послів), посланців і інших диплома-

тичних агентів, підлягають кримінальному суду на загальних підставах, якщо по відношенню до них не зроблено ніяких виключень у трактатах з іноземними державами (ст. 230 Статуту) [37, с.142].

Шостий період охоплює кінець XIX ст. – початок XX ст. (для кримінально-правової охорони і регламентації – це четвертий період). Для цього злочину періоду значне місце розвитку дії закону про кримінальну відповідальність відводилося Кримінальному Уложенню 1903 р. (цьому питанню було присвячено відділення друге «О пространстве действия уголовного уложения») [38, с.272]. У цьому Уложенні закріплювалися уже відомі за попередніми законодавчими джерелами такі принципи дії закону про кримінальну відповідальність у просторі як: територіальний, персональний, реальний та видача злочинця (статті 4-13) [38, с.272]. Дія цього Кримінального Уложення згідно ст. 4 в межах Російської Імперії поширювалася на вчинення всіх злочинів стосовно підданих російської корони, а також іноземцями (з вилученнями в ст.5). Ця норма не поширювалася на наступні види діянь: 1) що підлягають покаранню за законами церковними, воїнським і воєнно-морському статутам, дисциплінарним статутам, статуту про ссильних і статутам казенних і адміністративних, а також по особливих положеннях і узаконеннях у межах, цими законами, статутами, положеннями і узаконеннями встановленими; 2) що підлягають покаранню за звичаями інородчих племен в установлених межах; 3) вчинені у Великому князівстві Фінляндському, за виключенням випадків, особливо указаних в законах; 4) злочинні діяння іноземців, що користувалися в Російській Імперії правом «внеземельности» [40, с.12]. Слід звернути увагу на те, що в останньому випадку закріплювався принцип екстериторіальності або «внеземельности», який визнавався в теорії кримінального права, але в Уложенні про покарання кримінальні і виправні 1845 р. не був відображений [39, с.124]. У цьому контексті М.С. Таганцев зазначав, що в силу цього принципу відомі особи, хоча і ті, що перебували в державі, визнавались більш або менш вилучені з під дії російських законів (вилучення ці встановлювалися тільки в міжнародних статутах, і в силу його визнання законодавчою владою окремих держав перейшли у право «внеземельности» відомої групи осіб) [39, с.124]. Такими правами за російським законодавством володіли наступні категорії осіб: 1) глави іноземних держав, включаючи глав держав монархічних і глав виконавчої влади держав. Цим правом ця категорія громадян володіла тільки у тому випадку, коли на теренах Російської імперії вони знаходилися не як приватні особи; 2) дипломатичні агенти безвідносно до їх рангу (надзвичайні послы, посланники, міністри, резиденти, повірені у справах), а також члени їх сімей (проте принцип «внеземельности» не поширювався на іноземних консулів, що знаходилися в Росії); 3) іноземні війська, що знаходилися на теренах російської імперії, а також іноземні військові кораблі (у випадку вчинення злочину на такому кораблі, він підлягав покаранню за законами тієї держави, чий прапор носить корабель) [38, с.273].

Детально в цьому Уложенні регламентувався персональний принцип дії закону про кримінальну відповідальність у просторі (активного підданства, його ще називали «покровительствующий принцип», українською мовою –

«принцип заступництва»). У відповідності з ним, ст. 7 Уложення встановлювалось, що дія цього Уложення поширюється на злочинні діяння, вчинені підданими Російської імперії в Туреччині, Персії, Китаї, Кореї чи інших державах, в яких вони непідсудні місцевій владі [40, с.12]. Крім того норми цього Уложення поширювалися на злочинні діяння, вчинені в Бухарі, перебуваючими там російськими підданими, але й на іноземців християнських вірувань (ст. 8 і 9) [40, с.12]. Слід звернути увагу на те, що в цих статтях (ст. 8-9) отримав певне життя принцип, який більше відомий в наш час як принцип «спеціальної місії» (стосовно російської держави цей принцип доцільніше йменувати як «покровительственный», українською – «заступницький», що означало, що піддані Імперії, а також іноземці-християни за вчинення злочину в Бухарі не підлягали місцевій юрисдикції) [40, с.12]. Крім того, потрібно, на наш погляд, акцентувати увагу на тому, що в теорії кримінального права виділявся також окупаційний принцип, згідно з яким дія закону про кримінальну відповідальність у просторі поширювалась на зайняті території військовими або тимчасово окуповані по міжнародним угодам (межі дії цього принципу визначалися міжнародним правом) [41, с.96].

У цей час у Фінляндії діяло самостійне Кримінальне уложення князівства Фінляндського 1889 р. У гл. I цього Уложення, яка мала назву «Про тих, хто підлягає дії фінляндського кримінального права», регламентувалися принципи дії закону про кримінальну відповідальність у просторі [42, с.147]. До них відносилися територіальний активного і персональний пасивного захисту громадянства, а також універсальний [42, с.147]. У § 1 цього Уложення встановлювалися правила кримінального переслідування фінських громадян, а саме за фінським законом такий громадянин судився за злочин, вчинений ним у Фінляндії або ж на фінляндському судні, або проти Фінляндії, або проти фінляндського ж громадянина, рівно як і за інший злочин поза князівством [42, с.148]. Стосовно кримінальної відповідальності іноземних підданих, то хто проживав на території князівства, той судиться фінляндським судом за злочин вчинений ним у Фінляндії або на фінляндському судні (той же закон діє коли така особа вчинила злочин проти Фінляндії або фінляндського громадянина) [42, с.148].

Отже, тут прослідковується територіальний принцип дії закону про кримінальну відповідальність у просторі. Проте для реалізації принципу активного громадянства (персонального) згідно з цим Уложенням необхідна була указівка Імператора і Великого князя про судове переслідування фіна [42, с.149].

Висновки. На підставі проведеного дослідження можна зробити наступні висновки:

1) існуючі публікації з проблеми дії закону про кримінальну відповідальність у просторі мають вади, оскільки розглядають цю проблему у відриві з періодизацією розвитку суспільства і державності;

2) третій період розвитку суспільства та державності (X–XIV стст.) характерний тим, що в цей час витоки кримінальної відповідальності на теренах нашої держави були сформульовані за принципом місця вчинення злочин-

ну. До цього періоду відносяться витoki інституту видачі злочинця. У той же час за договорами з Вотським берегом і німецькими містами з'явилися зачатки дипломатичного імунітету;

3) четвертий період (XIV і до початку XVIII стст.) на теренах України діяли Литовські статuti, Уложення 1649р. У цей період прослідковується кримінальна відповідальність за принципом землі та інститут видачі злочинця. Крім того, формулюється персональний принцип дії закону про кримінальну відповідальність у просторі;

4) п'ятий період (XVIII ст. – поч. XIX ст.). У цей період діє «Артикул воинский» 1715 р., Уложеніє про покарання кримінальні і виправні тощо., в цей час зароджується принцип дії закону у просторі – принцип екстериторіальності, інститут видачі злочинця, територіальний принцип, закріплюється реальний принцип, персональний принцип. Стосовно осіб, що належать посольствам, місіям іноземних держав, відповідальність вирішується дипломатичним шляхом;

5) шостий період (кінець XIX ст. – початок XX ст.). У цей час діє Кримінальне уложення 1903 р. Для цього періоду характерна дія закону про кримінальну відповідальність у просторі з наступними принципами: територіальний, персональний, активного підданства, заступництва, окупаційний.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Ожегов С.И.* Словарь русского языка: Ок. 5700 слов / Под ред. чл.-корр. АН СССР Н.Ю. Шведовой. – 19 изд., испр. – М. : Рус. яз., 1987. – 846 с.

2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. – К. : Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.

3. Українсько-російський словник: видання четверте [В.С. Ільїн, К.П. Дорошенко, С.П. Левченко та ін.]; відповідальний редактор Л.С. Паламарчук, Л.Г. Скрипник. – К. : Изд-во «Наукова думка», 1976. – 944 с.

4. Русско-украинский словарь, –Т.1: А – М. /Под ред. С.И. Головащук. – К. : Изд-во «Наукова думка», 1968. – 700 с.

5. Новий тлумачний словник української мови. У 3-х томах. Т.1 [Укладачі: В.В. Яременко, О.М. Сліпущко]; Науковий редактор Л.І. Андрієвський. – К. : Вид-во «Аконіт», 2004. – 928 с.

6. *Матвійчук В.К.* Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) [монографія]/ В.К. Матвійчук – К. : «Азімут Україна», 2005. – 464 с.

7. *Грушевський М.С.* Історія УкраїниРуси: В 11 т., 12 кн. (Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін.). – К. : Наукова думка, 1991. (Пам'ятки іст. думки України). – Т. 1. – 736 с.

8. *Субтельний Орест.* Україна: Історія (перекл. з англ. Ю.І. Шевчука; вст. ст. С.В. Кульчицького) / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1991. – 512 с.

9. *Грищук В.К.* Методологічні засади сучасної державної кримінальної політики України / В.К. Грищук // Проблеми юридичної науки та правоохоронної практики: (Зб. наук. пр.). – К. : Укр. акад. внутр. справ, 1994. – С. 158–165.

10. *Січинський В.* Чужинці про Україну / В. Січинський. – Львів : Фірма «Довіра», 1992. – 256 с.

11. *Бернер А.Ф.* Учебник уголовного права. Часть Общая и Особенная Т.1. / А.Ф. Бернер – СПб., 1865. – 926 с.
12. Памятники права Киевского государства X-XII в.в. // Памятники Русского права. Вып. 1 / Под ред. С.В. Юшкова, – М., 1952. – 287 с.
13. *Владимирский-Буданов М.Ф.* Обзор истории Памятники / М.Ф. Владимирский-Буданов. – Петроград; – 1995. – 640 с.
14. *Хаснутдинов Р.Р.* Территориальное и экстерриториальное действие уголовного закона: Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук за специальностью 12.00.08. – уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право / Ренат Рафилевич Хаснутдинов – Казань: Государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Казанский государственный университет им. В.И. Ульянова – Ленина», 2007. – 192с.
15. *Князев А.Г.* Действие уголовного закона в пространстве: Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук за специальностью 12.00.08. – уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право / Анатолий Гаврилович Князев – Ульяновск: Государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Ульяновский государственный университет», 2006. – 180с.
16. *Мельников М.Г.* Действие уголовного закона в пространстве / М.Г. Мельников. Электронный ресурс. – Режим доступа: http://adhdportal.com/book_1331.html.
17. Памятники права феодально-раздробленной Руси XII–XV в.в. // Памятники Русского права. Вып. 2 / Под ред. С.В.Юшкова, – М., 1953. – 442с.
18. *Нестеренко С.С.* Историчний розвиток інституту екстрадиції / С.С. Нестеренко // Актуальні проблеми держави і права. – с.350-353.
19. *Галенская Л.Н.* Право Убежища: международно-правовые вопросы / Л.Н. Галенская. М. : Международные отношения, 1968. – 128с.
20. *Матвійчук В.К.* Теоретичні та прикладні проблеми кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища: [монографія] / В.К. Матвійчук. – К. : Національна академія управління, 2011. – 368с.
21. Российское законодательство X – XX веков: Текст и комментарии: В 9 т. / Под ред. и с предисловием О.И. Чистякова. – Т.2: Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства. Судебники 1447 и 1550 гг. Акты местного управления. Стоглав (Отв. ред. А.Д. Горенин). – М. : Юрид. лит., 1985. – 520с.
22. Российское законодательство X – XX веков: Текст и комментарии: В 9 т. / Под ред. и с предисловием О.И. Чистякова. – Т.3: Акты земских сборов конца XVI – начала XVII века. Соборное уложения 1649 года. Акты земских соборов 50-х годов (Отв. ред. А.Г. Маньков). – М. : Юрид. лит., 1985. – 511с.
23. Российское законодательство X–XX веков: Текст и комментарии: В 9 т. / Под ред. и с предисловием О.И. Чистякова. – Т.4: Законодательство периода становления абсолютизма (Отв. ред. А.Г. Маньков). – М. : Юрид.лит., 1986. – 511с.
24. *Недбайко П.О.* Норми права (конспект лекцій)/П.О. Недбайко. – Харків: Вид-во Харк. юрид. інституту, 1966. – 48с.
25. Литовский Устав 1529 г. – Познань, 1841. – 125с.
26. *Ланно И.И.* К вопросу об утверждении Литовского статута 1588 года / И.И. Лаппо. – Каунас, 1938. – Т.2. – 240с.
27. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Т. 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківілова, П. Музиченка, А. Панька. – Одеса : Юридична література, 2003. – 560с.

28. Статути Великого князівства Литовського: С. 782. У 3 т. – Том 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. – Кн.1 / За ред. С. Ківілова, П. Музиченка, А. Панька. – Одеса : Юридична література, 2004. – 672с.

29. Российское законодательство X-XX веков. В 9 т. Т.3.: Акты Земских соборов. – М. : Юрид. лит., 1985. – 512с.

30. *Січинський В.* Чужинці про Україну / В Січинський. – Львів : Фірма «Довіра», 1992. – 256с.

31. Российское законодательство X-XX веков. В 9 т. Т.4.: Законодательство периода становления абсолютизма. – М. : Юрид. лит., 1986. – 512с.

32. *М.И. Ковалев, Е.А. Фролов.* Научный комментарий к Уголовному кодексу РСФСР. – Свердловск: Изд-во Свердлов. юрид. лит. 1964. –510с.

33. Сборник договоров России с Китаем. 1689-1881 гг. [Изд. Д. Пещуров]. – Санкт-Петербург: издание Министерства иностранных дел, 1989. – 271 с.

34. Российское законодательство X-XX веков. В 9т. Т.6.: Законодательство первой половины XIX века. – М. : Юрид. лит., 1988. – 432с.

35. Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судами 1864 г. // Российское законодательство X-XX веков. В девяти томах. – Т.8. – М. : Юрид. лит., 1991. – С. 402-414.

36. *Есипов В.В.* Очерки русского уголовного права. Часть Общая. – 2-е изд./ В.В. Есипов. – СПб., 1898. – 204 с.

37. Российское законодательство X-XX веков. В 9т. Т.8.: Судебная реформа. – М. : Юрид. лит., 1991. – 496с.

38. Российское законодательство X-XX веков: Законодательство эпохи буржуазно-демократических революций. В 9-ти томах. Т. 9 / Отв. ред.: Чистяков О.И. (Под общ. ред.) – М. : Юрид. лит., 1994. – 352 с.

39. *Таганцев Н.С.* Русское уголовное право: [лекции]. В 2-х томах. Часть общая/ Н.С. Таганцев. – М. : Наука, 1984. – Т.1. – 380с.

40. Новое Уголовное уложение. Высочайшее утвержденное 22 марта 1903 г. – С-Петербургъ: издание Каменноостровского Юридического Книжного Магазина В.П. Анисимова, 1903. – 229с.

41. *Люблинский П.Л.* Техника, толкование и казуистика уголовного закона/ П.Л. Люблинский. – Петроград, 1917. – 267с.

42. *Дусаев Р.Н.* Уголовное уложение Великого княжества Финляндского / Р.Н. Дусаев. – Ленинград, 1988. – 120с.

Кавальова Т.І. Витоки та генеза дії закону про кримінальну відповідальність у просторі (третій–шостий періоди розвитку суспільства і державності)

У статті досліджуються принципи дії закону про кримінальну відповідальність у просторі. Автор зв'язує дослідження цього питання з періодами розвитку суспільства та державності, аналізує принципи цього інституту та робить відповідні висновки стосовно задекларованої проблеми назвою статті.

Ключові слова: *дія закону в просторі, принципи, територіальний принцип, персональний принцип, екстериторіальний принцип, принцип активного підданства, принцип заступництва, окупаційний принцип.*

Ковалева Т.И. Истоки и генезис действия уголовного закона в пространстве (третий–шестой периоды развития общества и государственности)

В статье исследуются принципы действия уголовного закона в пространстве. Автор связывает исследования этого вопроса с периодами развития общества и госу-

дарственности, анализирует принципы этого института и делает соответствующие выводы относительно задекларированной проблемы названием статьи.

Ключевые слова: действие закона в пространстве, принципы, территориальный принцип, персональный принцип, экстерриториальный принцип, принцип активного подданства, принцип покровительства, оккупационный принцип.

Kovalova T.I. The origins and genesis of the law on criminal liability in space (third–sixth periods of the development of society and the state)

This article examines principles of law on criminal liability in space. The author relates research of this problem with the development of society and the state, analyzes the principles of this institution and makes appropriate conclusions regarding the raised issue.

Keywords: *the law in space, principles, territorial principle, personal principle, extraterritorial principle, the principle of active citizenship, the principle of protection, occupational principle.*

Стаття надійшла до редакції 10.12.2015.